

Політичні ціннісні орієнтації українського середнього класу

Василь Козьма,
аспірант кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Автор досліджує деякі аспекти становлення середнього класу в Україні, його політичні цінності й орієнтації. Актуальність теми обумовлюється тим, що в період соціально-політичних та економічних трансформацій проблема становлення, консолідації, онтологічне укорінення середнього класу можна вважати однією з цілей української модернізації.

З'ясувати роль та механізми впливу середнього класу на політичні процеси в сучасній Україні можна через розкриття системи цінностей і політичних орієнтацій його представників. Дослідження поведінково-мотивуючих цінностей людини, фундаментальних поведінкових настановлень на рівні як окремих індивідів, так і соціальних груп – традиційна тема соціальних та соціально-психологічних досліджень. Ще Г. Ріккерт розглядав історію людства як процес усвідомлення і втілення цінностей, а культуру – як спільну сферу досвіду, у якій поодинокі явища співвідносяться з цінностями, а цінності визначають індивідуальні відмінності в оцінках і судженнях [1, с. 69 - 103].

Класик соціологічної думки Е. Дюркгейм загострив увагу дослідників на проблемі впливу системи цінностей, ідеалів, за якими стоять реальні колективні сили [2, с. 286 - 304].

Т. Парсонс стверджував, що „соціальна система, в справжньому розумінні, неможлива без мови та без мінімуму інших форм культури, таких, як емпіричне знання, необхідне, аби впоратися з ситуаційними ускладненнями, і як досить цілісні зразки символічного виявлення почуттів („експресивного символізму”) та ціннісних орієнтацій” [3, с. 239 - 240].

Ідеї Е. Дюркгейма, Г. Ріккерта і Т. Парсонса обумовлюють важливий методологічний принцип ставлення до процесів соціальної трансформації – через дослідження трансформації ціннісних систем соціуму.

Оскільки в цілому ми дотримуємося діяльнісного підходу в оцінюванні механізмів соціальних змін, то пропонуємо уважно придивитись до

структури мотивів соціальних дій. Структурування соціальної дії, за М. Вебером, на традиційне, афективне, цілераціональне, ціннісно-раціональне дозволяє виокремити чотири види мотивів у структурі людських дій: традиції, ефекти (емоції), цілі і цінності.

Характерно, що ці мотиви спонукають людей до соціальних дій не лише самі по собі, але й на закладання певної сукупності потреб, які ми розуміємо як специфічну суб'єкт-об'єктну суперечність, котра відтворюється в діяльності. В силу свого існування в актуалізованому стані, потреби є базою для розвитку інших, складніших мотиваційних комплексів стереотипів, інтересів, цінностей. При цьому цілі та інтереси безпосередньо визначають цілераціональні дії соціальних суб'єктів, а цінності формують ціннісно-орієнтовані дії, але не лише їх. Як пише А. Здравомислов, „духовні прагнення, принципи, норми моралі належать не так до сфери дії інтересів, як до сфери цінностей. Стимули і причини людської діяльності отримують тут подальший розвиток: потреби, перетворені на інтереси, в свою чергу „перетворюються” на цінності [4, с. 160].

Погодившись з цим твердженням, мусимо визнати, що цінності визначають соціокультурний контекст будь-якої соціальної дії, слугують основою формування фундаментальних норм соціальної взаємодії, вони є причиною, котра спонукає до певного виду діяльності. Звідси випливає, що глибинними регуляторами людських дій стають, зрештою, потреби і цінності. Цінності – це „орієнтири, що існують у свідомості кожної людини, з якими індивіди і соціальні групи співвідносять свої дії. На основі цих орієнтирів складаються конкретні типи поведінки” [5, с. 3.]

В період стабільності соціальна поведінка цілком передбачувана. Вона підпорядковується переважно економічній необхідності. В нестабільний період різко зростає кількість можливих варіантів розвитку суспільства. Зникають природні закономірності поведінки. Саме в такий період, в точці біфуркації системи, зростає вплив різних ціннісних моделей та ідеалів, які пропонують для реалізації той чи інший варіант майбутнього.

Акцентуємо увагу на ключовій особливості функціонування цих моделей: ціннісно-нормативний набір, який у звичайному стабільному стані репрезентує собою моральний ідеал суспільства, моральний взірець, „етос” соціальної групи, стильові особливості життя того чи іншого прошарку, в кризовому суспільстві перетворюється на політичні ціннісні орієнтації. На основі політичних ціннісних орієнтацій формується багато політичних проектів, ідеалів, які пропонуються суспільству як можливі моделі розвитку. І майбутнє настає як результат боротьби політичних ідеалів і політичних цінностей.

Уточнимо уявлення про політичні цінності. В довідковій політологічній літературі вони характеризуються, насамперед, як феномен свідомості: „Цінності політичні є невід'ємною частиною політичної культури суспільства і віддзеркалюються в політичній свідомості людей” [6, с. 719].

З іншого боку, помітним є прагнення підкреслити об'єктивно

предметний характер політичних цінностей, зазначивши в цій якості певні властивості політичних явищ: „...цінності політичні – об’єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності” [6, с. 719].

Але в будь-якому випадку підкреслюється значимість політичних цінностей в ситуаціях вибору політичної поведінки, оскільки саме цінності в ситуації обмеженої раціональності політичної рефлексії та рішень громадян формують шкалу оцінок, яка дозволяє орієнтуватися в політичних обставинах. Політичні цінності „включаються в систему соціально-нормативних, мобілізаційних та інтегративних регуляторів суспільно-політичного життя, поведінки індивідів, соціальних спільнот і об’єднань людей, будучи важливим джерелом політичної соціалізації особи” [6, с. 719].

Загалом в якості політичних цінностей можуть виступати найрізноманітніші соціальні явища, але лише в тому випадку, коли вони стають ідеалом та метою політичної діяльності людей. В. Шилов пропонує список „позитивних та негативних політичних явищ”, який збігається за об’ємом зі списком „політичних цінностей”:

- справедливість, демократія, свобода, соціалізм, держава, батьківщина;
- рівність, справедливість, безпека, патріотизм, громадянський та політичний активізм або політична інертність, легітимність, політична відповідальність, етатизм, здатність народу до самоорганізації, правовий нігілізм;
- добробут, порядок, розвиток, законність (легальність), влада, мир, війна, революція, реформа, держава, федералізм, самоврядування тощо [7, с. 118].

Ця класифікація дає такі групи соціальних явищ, що функціонують у суспільстві як політичні цінності:

- соціально-політичні ідеали (свобода, справедливість, рівність, законність, порядок тощо);
- політичні інститути (держава);
- характеристика політичної культури (правовий нігілізм, етатизм тощо);
- форми політичної діяльності (революція, реформа, війна тощо).

Звичайно, з цієї точки зору будь-який феномен, що має значення для світу політики, може розглядатись як політична цінність. Але сутнісні ознаки визначають особливість політики як механізму соціальної регуляції. На відміну від моральних, естетичних цінностей, які спираються лише на внутрішнє переконання людей та силу громадської думки, політичні цінності ґрунтуються також і на додатковому механізмі підтримки і контролю – політичному. Таким чином, „політичні цінності – це ті цінності, які вже реалізуються за допомогою політичної влади, спираючись на всю потугу державного апарату, або заради здійснення яких ведеться боротьба

за політичну владу, за володіння державним апаратом” [7, с. 120].

Саме тому, змагаючись за реалізацію власних політичних цінностей, люди добиваються прийняття відповідних законів, політико-правових актів. Тоді політичні цінності „постають, передусім, як юридичні закони і акти з їх виконання (включаючи судові постанови), які фіксуються матеріально в знакових об’єктах – відповідних документах (конституції, кодекси, статuti, угоди тощо)” [8, с. 149].

Вся система держави і права, вся політична система перебудовується для реалізації нових політичних цінностей. Нові політичні і правові акти змінюють характер суспільно-політичного устрою, а зрештою і найголовніше для людей – способи розподілу сукупного національного продукту. Не випадково Г. Лассуел визначив науку про політику як осягнення того, „хто, коли, де, як і скільки” отримує грошей [9, с. 86].

Отже, порівняно невелика роль політики в стабільні періоди розвитку змінюється в точці біфуркації – різко зростає вплив політичних ідеалів, програм на визначення історичного курсу. „Якщо перефразувати К. Маркса, то суб’єктивні політичні цінності, опановуючи маси, стають матеріальними силами” [7, с. 123].

Процес розпаду існуючих соціокультурних форм і формування нових набуває рис неминучого трагічного ціннісного конфлікту. Тому завдання полягає в тому, щоб описати типологію цінностей індивідів і груп, аби виявити процеси розпаду та утворення ціннісних і нормативних структур. Оскільки такий підхід вимагає співвідношення об’єктивно утворюваних цінностей з реальними суспільними суб’єктами, то ми спробуємо довести, що саме ціннісна структура „середнього класу” є тією структурою, котра може стабілізувати суспільство, задати вектори його стабільного розвитку і виступає ядром формування ціннісної єдності постперехідного суспільства. Досягнення цього стану може свідчити про перехід системи від хаотизованого кризового суспільства до стану макростабільності.

Нинішній стан ціннісного світу, зокрема й українського, надто неоднозначний, складний і багато в чому суперечливий. Він характеризується, з одного боку, кризою старої ідеології, крахом застарілих цінностей, масовою відмовою від радянських символів, а з іншого – перегрупуванням носіїв цієї ідеології. Замість монолітної, гомогенної культури, яка домінувала раніше, виникає багато культурно-ціннісних світів, різних ціннісних систем, що співіснують [10, с. 314]. Типологія ціннісних і політичних орієнтацій сучасного українського соціуму являє собою досить різні за напрямом векторні лінії, що стосуються бачення політичного, економічного, соціального чи культурного розвитку нашого суспільства.

Дані конкретних соціологічних досліджень засвідчують наявність різних думок стосовно сучасних перетворень. Так, за даними щорічних опитувань, здійснених Інститутом соціології НАН України за проектом „Політичний портрет України”, трохи більше 12 % опитаних вірять в

прогресивність капіталістичних відносин для України; близько 25 % є прихильниками повернення до соціалізму, 65 – 70 % респондентів остаточно не визначилися з цим питанням [11, с. 438].

Найбільш значущим, на нашу думку, є протистояння таких груп цінностей:

- ліберально-демократичні та авторитарно-патріархальні цінності;
- цінності, пов'язані з традиціями, і цінності, що передбачають права індивіда та свободу індивідуальних дій;
- національно-державні інтереси і цінності відкритого суспільства.

Існують і групи альтернативних постматеріалістичних цінностей, пов'язаних з пошуком змісту життя і власної соціальної ідентифікації. Представлені ці аксіологічні орієнтації, перш за все, різними екологічними, релігійними та молодіжними рухами. Заповнення поля ціннісних орієнтацій відбувається також за рахунок активізації діяльності різних етнічних, регіональних та релігійних спілок.

Особливе місце в ціннісній системі середнього класу посідають цінності політичної участі. Більше того: саме політичні цінності стають епіцентром боротьби майбутніх моделей суспільного розвитку. На основі політичних цінностей формується безліч політичних проектів, ідеалів, які пропонуються суспільству як можливі моделі майбутнього розвитку.

На нашу думку, структуру політичних уявлень та цінностей середнього класу формують такі фактори:

- в цілому негативне ставлення суспільства до влади;
- ступінь адаптованості до реформ;
- основні моделі отримання прибутків і характер життєвої траєкторії представників класу.

В цілому в системі цінностей українців влада ніколи не належала до тих цінностей, що схвалюються. І хоча влада в нашій країні не користується авторитетом, більшість населення все ж пов'язує вирішення своїх життєвих проблем передусім саме з її діяльністю. Існують моніторинги індексу довіри різним інститутам влади, що фіксують недовіру українців до неї (див таблицю).

Як видно з таблиці, основні інститути влади (Президент, парламент, судова система), на яких повинно засновуватись нормальне суспільство, не користуються повною довірою. Однак слід відзначити, що ще 2004 року відбулися помітні зміни в морально-психологічному стані населення: значно підвищився рівень довіри до владних структур. Виявлені тенденції засвідчують початок процесу формування нового ціннісно-нормативного базису національної консолідації та громадянської ідентифікації. Так, на початку 2005 року новому Президентові – В. Ющенку довіряла майже половина дорослого населення України (49 %). Варто звернути увагу на те, що в Україні вперше за весь період становлення незалежної держави населення проявляє такий високий рівень довіри представникові владних структур. Безперечно, події осені 2004 року, виходячи з логіки соціального

процесу, не могли не позначитися на загальному стані суспільної психіки й досліджуваного феномена зокрема.

Таблиця

Індекс довіри (середній бал: шкала 1 - 5 балів) [12, с. 508]

Попередньому Президентові – Л. Кучмі в останній рік його правління довіряло 15 %, а не довіряло 58 % населення. Коли з цієї посади йшов Л. Кравчук, то йому довіряло 16 %, а не довіряло 53 % населення [12, с. 509].

Таким чином, недовіра до дій влади, політичний скептицизм і розкол політичної свідомості є загальносоціальним контекстом формування політичних орієнтацій середнього класу.

Ріки	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Президенту	2.3	2.9	2.6	2.4	2.1	2.2	2.7	2.2	2.2	2.2	2.3	3.4
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2.0	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.2	2.9
Уряду	2.3	2.4	2.3	2.2	2.1	2.1	2.4	2.3	2.2	2.2	2.3	3.1
Місцевим органам влади	---	---	---	---	---	---	---	---	2.3	2.4	2.5	2.7
Судам	---	---	---	---	---	---	---	---	2.3	2.3	2.4	2.4

Адаптованість до реформ належить до конститутивної риси українського середнього класу. Незважаючи на все різноманіття політичних позицій серед представників середнього класу, їх в цілому об'єднує позитивне оцінювання суспільних змін, прийняття цінностей демократії, свободи, ринку, правової держави. При цьому простежується взаємозв'язок між ступенем адаптованості та існуючим спектром політичних поглядів.

Український середній клас має у своєму складі носіїв як консервативно-традиціоналістських, так і реформаторсько-модернізаційних цінностей з більш-менш свідомою політичною позицією. Але є тут і люди, які зізнаються, що взагалі не цікавляться політикою, не мають достатніх політичних знань. Так, на прохання ідентифікувати свої політичні симпатії 16,4 % респондентів зазначили, що вони ще не визначились, 10,8 % визнали, що не розуміються на ідейно-політичних течіях. Готові до політичного самовизначення близько двох третин представників середнього класу: 22,5 % називають соціал-демократичну течію (за вибіркою 17,2 %), 10,8 % – національно-демократичну (6,8 %), 8,2 % – соціалістичну (9,7 %), 7,7 % – зелену (5,2 %), 4,6 % – комуністичну (15,1 %), 4 % – ліберальну (0,8 %). Отже, говорити про політичну гомогенність українського середнього класу немає підстав [13, с. 118].

У своїй більшості представники українського середнього класу політично неупереджені і як громадяни пасивні, мають вкрай низький рівень довіри до інститутів влади, не відчують потреби в громадських об'єднаннях, не готові до створення й свідомої підтримки політичних партій, реалізують свої погляди і волевиявлення винятково шляхом участі

у виборах. Однак події осені 2004 року дещо змінили усталені погляди на середній клас як політично пасивну і консервативну частину українського суспільства. Радикалізація протестної поведінки представників середнього класу була, можливо, пов'язана з усвідомленням втрати внаслідок фальшування виборів Президента України єдиного конституційного способу зміни майбутнього, наближення далеко відкладених соціальних очікувань [12, с. 67].

Потрібно враховувати ще одну особливість адаптивного процесу, який впливає на формування ціннісно-політичних орієнтацій представників середнього класу. Малий і середній бізнес, що складає основу українського середнього класу, має посідати середнє положення в спектрі політичних орієнтацій. Його соціальна позиція дуже вразлива. Вона залежить від багатьох факторів соціально-політичного та економічного процесу, що обумовлює невпевненість у майбутньому. Його адаптивність проявляється в спробах спрогнозувати політичну та економічну динаміку. Звідси – метання серед різних орієнтацій, ситуаційні перегрупування та неспроможність протистояти маніпуляціям.

Насамкінець зазначимо наступне. Нині є всі підстави стверджувати, що в країні відбувається процес становлення середнього класу, хоча й дуже повільними темпами. Ні в кількісному, ні в якісному відношенні український середній клас ще не став стабілізуючою силою суспільства, здатною утримати країну від різних потрясінь. Поки що в українському середньому класі не простежуються внутрішньогрупові зв'язки в будь-якій формі. Скоріш за все, можна говорити про прототип середнього класу, що включає в себе власників малого і середнього бізнесу, керівників підприємств, частину інтелігенції. Крім того, до українського середнього класу можна віднести спеціалістів у сфері виробництва, опрацювання і поширення інформації. Український середній клас, таким чином, являє собою скоріш атомізовану масу індивідів, а не інтегрований суб'єкт, що виконує свою специфічну економічну й політичну роль.

Загальний стан економіки, розвал інтелектуального потенціалу країни – основні причини повільного формування середнього класу в Україні. Ринкова економіка, що створювалася в результаті радикального ліберального реформування, не сприяє формуванню економічно міцного та фінансово незалежного середнього класу.

Багато дослідників у якості критеріїв виокремлення середнього класу віддають перевагу економічним складовим, ігноруючи всі інші.

Необхідно приділяти особливу увагу формуванню системи цінностей середнього класу (індивідуалізм, раціоналізм, активність, самостійність тощо). Вироблення і формування їх у свідомості українського суспільства можуть активізувати процес його становлення. При цьому важливо не просто копіювати ліберальні раритети, властиві західному суспільству, а й враховувати українські соціокультурні цінності. Тільки завдяки такому синтезу можуть народжуватися нові ідеали, що відповідають потребам

становлення середнього класу.

Створивши політичні гарантії середньому класу, українська політична еліта отримає підтримку його основної частини, а середній клас, у свою чергу, отримає можливість стати соціально-політичною базою для нової української державності.

Література:

1. Риккерт Г. Наука о природе и науки о культуре // Культурология, XX век. М., 1995.
2. Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М; 1995.
3. Цит. за: Западная социология. СПб., 1997.
4. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. М.: Политиздат. 1986.
5. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. 1996. № 5.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб.—К.: Генеза, 2004.
7. Шилов В. Н. Политические ценности: специфика и функции // Социально-гуманитарное знание. 2003. № 6.
8. Юлдашев Л. Г. Теории ценностей в социологии: вчера и сегодня // Социологические исследования. 2001. № 8.
9. Макаренко В. П. Намерения и следствия в политике (К анализу когнитивных элементов демократии) // Политические исследования. 2002. № 4.
10. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2003.
11. Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. д. ек. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001.
12. Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005.
13. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003.